

یکی از مسائلی که همواره در اجرای طرح‌های اقتصادی وجود دارد، تبعات اجتماعی و فرهنگی همراه آنها است. ارزیابی‌های اجتماعی در دهه‌های اخیر به صورت جدی در دنیا مطرح شده ولی ارزیابی فرهنگی هنوز در گام‌های آغازین راه است. در این پژوهش با استفاده از جستجوی کتابخانه‌ای و مصاحبه و استفاده از روش طوفان مغزی در جلسات کارشناسی با حضور نخبگان علمی و اجرایی، فرایند ارزیابی طراحی و ارائه خواهد شد. برای این منظور با طراحی و پیشنهاد شاخص‌های فرهنگی - اجتماعی بومی، زمینه‌ای برای محاسبه و وزن‌دهی و برآوردسازی فرهنگی - اجتماعی برای هر طرح فراهم می‌شود و با ارائه روشی آماری برای تلفیق نتایج گزارش امکان‌سنجی در زمینه‌های توجیه اقتصادی و میزان برآورد الزامات فرهنگی و اجتماعی در طرح‌ها، روشی عملیاتی برای ارزیابی فرهنگی اجتماعی ارائه خواهد شد. نتایج حاکی از آن است که برخی از پروژه‌هایی که در ارزیابی اقتصادی توجیه دارند، در مجموع با ارزیابی اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی توجیه اجرایی پیدا نخواهند کرد و بالعکس.

■ واژگان کلیدی:

تأثیر اجتماعی طرح، مطالعات اجتماعی - فرهنگی، ارزیابی اقتصادی، امکان‌سنجی.

روش‌شناسی تهیه ارزیابی فرهنگی - اجتماعی برای طرح‌های اقتصادی

مرتضی درخشان

دانشجوی دکتری علوم اقتصادی دانشگاه اصفهان
m.derakhshan@ase.ui.ac.ir

مهدی طغیانی

استادیار گروه اقتصاد دانشگاه اصفهان
m.toghyani@ase.ui.ac.ir

۱. مقدمه

یکی از مسائلی که در حوزه سرمایه‌گذاری و انجام طرح‌های توسعه‌ای اقتصادی وجود دارد، نحوه تصمیم‌گیری در مورد نوع و شیوه بهره‌برداری اقتصادی است. شرکت‌های سرمایه‌گذاری چنین تصمیم‌گیری‌هایی را با انجام دقیق انواع مختلف ارزیابی‌های فنی، اقتصادی، مالی، ریسک و بازار انجام می‌دهند و با توجه به نتایج آنها انتخاب مقتضی را برای گزینه دارای بیشترین سود اتخاذ می‌نمایند.

از سوی دیگر در دو دهه اخیر با توجه به مسائل متعددی که نگاه جزءنگر و صرفاً اقتصادی به پروژه‌های سرمایه‌گذاری مانند تخریب محیط زیست یا تغییر در اکوسیستم طبیعت و یا بروز پدیده‌هایی مانند مهاجرت و تغییرات ناگوار در ترکیب جمعیتی و... به وجود آورده است، رویکرد ارزیابی اجتماعی در کنار ارزیابی اقتصادی جای خود را باز کرده و ارزیابی‌های اقتصادی - اجتماعی از الزامات هر پروژه سرمایه‌گذاری شده است. با این حال مسئله لزوم ارزیابی‌های فرهنگی در کنار مباحث اجتماعی همچنان مورد غفلت بوده و هست.

مسئله‌ای که پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به آن است روش‌شناسی و نحوه انجام چنین ارزیابی‌هایی برای سرمایه‌گذاری در طرح‌های اقتصادی است. به عبارت دیگر روشن است که ارزیابی طرح‌های سرمایه‌گذاری و توسعه اقتصادی باید به صورت ذوابعاد و با رعایت جوانب اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی صورت گیرد. با این حال پژوهش حاضر در صدد است ضمن مروری بر ادبیات نظری ارزیابی‌های اقتصادی، به قیود کامل‌کننده آنها در زمینه ارزیابی‌های اجتماعی و فرهنگی بپردازد. لذا در ادبیات موضوع صرفاً به ارزیابی‌های اقتصادی اکتفا شده و در قسمت تحلیل مقاله به روش‌شناسی پیشنهادی در مورد ارزیابی‌های اجتماعی و فرهنگی خواهیم پرداخت.

روش تحقیق پژوهش حاضر بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای در مورد روش‌شناسی و شاخص‌های ارزیابی‌های اجتماعی و فرهنگی در جهان و انجام مصاحبه عمیق و نظرخواهی از نخبگان علمی و اجرایی و تجزیه و تحلیل اطلاعات استخراج شده در جلسات کارشناسی برای رسیدن به الگویی بومی با روش طوفان مغزی^۱ بوده است.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات بسیار زیادی در زمینه ارزیابی‌های اقتصادی انجام شده و حتی ارزیابی طرح‌های اقتصادی به درس رسمی دانشگاه‌ها در رشته‌های اقتصاد و مدیریت تبدیل شده است؛

اما در مورد ارزیابی فرهنگی و اجتماعی در مطالعات داخلی و خارجی بیشتر بر جنبه اجتماعی آن تمرکز شده و از بین جنبه‌های مختلف اجتماعی نیز بیشتر بر آثار زیست محیطی تأکید می‌شود. بنابراین در اکثر مطالعات مذکور، توجه به ملاحظات فرهنگی مورد غفلت قرار گرفته و یا تنها به ذکر نام آن بسنده شده است.

ابطحی و همکاران (۱۳۹۱) در مطالعه خود به شاخص‌های فرهنگی و اجتماعی در کنار شاخص‌های اقتصادی اشاره می‌کند. البته در این پژوهش مطالعه و ارزیابی اقتصادی را قبل از اجرای پروژه می‌داند و ارزیابی عملکرد براساس شاخص‌های فرهنگی و اجتماعی را پس از اجرای پروژه لازم می‌داند. در این پژوهش که در مناطق ۲۲ گانه تهران صورت می‌گیرد، براساس مدل‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره شاخص‌های اجتماعی عملکرد شهری را رتبه‌بندی می‌کند که رویکردی کاملاً متفاوت با شاخص‌های این پژوهش دارد. اما نکته مهم‌تر این است که ارزیابی فرهنگی اجتماعی باید قبل از اجرای پروژه صورت گیرد تا توجیه اجرایی آن روشن شود.

کلانتری (۱۳۹۰) در مطالعه خود تأثیر اجتماعی طرح سرمایه‌گذاری سد و نیروگاه سیمره واقع در جنوب استان گیلان را ارزیابی می‌کند. بشیر و هراتی نیک (۱۳۹۰) تأثیر فناوری اطلاعات را در فرهنگ و اخلاق شهروندان مورد بررسی قرار می‌دهند و نحوه ارائه این فناوری را در شاخص‌های فرهنگی تأثیرگذار می‌دانند. مطالعه آنها بیشتر برای برنامه‌ریزی راهبردی ارائه شده است تا محصولات و خدمات فناوری اطلاعات بهتر مدیریت شود.

شیرانی (۱۳۸۵)، در کتاب خود با عنوان «مقدمه‌ای بر ارزشیابی طرح‌ها» نیز به لزوم ارزیابی اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی، شهری و منطقه‌ای با تأکید بر جنبه‌های کاربردی اشاره می‌کند. در این کتاب بیشتر به شکل ساختمان‌سازی و بناهای شهری تأکید شده و تأثیر نوع ساختمان و مهندسی آن بر محیط زیست، اجتماع و مردم بیان گشته است.

در مطالعات خارجی دی^۱ (۲۰۰۱) به جزئیات مطالعات امکان‌سنجی برای فعالیت‌های حفاری و استخراج نفت توسط شرکت‌های نفتی می‌پردازد. وی در مقاله خود لزوم توجه به مسائل اجتماعی و زیست محیطی در این ارزیابی تأکید می‌کند و در مطالعه‌ای بین‌کشوری به بررسی میزان توجه کشورهای مختلف به هر یک از اجزای امکان‌سنجی می‌پردازد.

جی بارج^۲ (۱۳۹۰) در کتاب خود با عنوان «مفاهیم، فرایندها و روش‌های ارزیابی تأثیر اجتماعی^۳» با اشاره به مفهوم پروژه‌های شهری آثار و پیامدهای گوناگونی (منفی

1. Dey

2. Burdge

3. The Concepts, Process, and Methods of Social Impact Assessment

و مثبت، پنهان و یا آشکار) را برای طرح‌های سرمایه‌گذاری تعریف می‌کند و می‌گوید ارزیابی تأثیرهای اجتماعی طرح‌های سرمایه‌گذاری از دهه ۱۹۷۰ میلادی تاکنون یکی از رشته‌های علوم اجتماعی کاربردی محسوب می‌شود. البته بررسی آثار زیست محیطی و منابع طبیعی نیز جزء آثار اجتماعی در نظر گرفته می‌شود. وی در کتاب خود گفتارهای متعددی را برای تعریف آثار گوناگون اجتماعی اختصاص می‌دهد و روش‌های ارزیابی این آثار را منوط به تعریف شاخص‌های آن می‌داند.

در مطالعه‌های دیگر نیز تیلور^۱ و همکاران (۱۳۹۲) در کتابی با عنوان «ارزیابی اجتماعی، نظریه، فرایند و فنون^۲» همانند بقیه به آثار اجتماعی و زیست‌محیطی طرح‌های سرمایه‌گذاری توجه می‌کند و به بررسی روش‌ها و فنون ارزیابی آن می‌پردازد. این کتاب نیز مانند بقیه آثار و مطالعات آثار اجتماعی و زیست محیطی را مورد تمرکز قرار می‌دهد و از آثار فرهنگی غافل است.

در دیگر مطالعات، وانکلی^۳ (۲۰۰۳) به اصول الزامات اجتماعی و کانتر^۴ (۱۹۷۷) به الزامات محیط زیستی در مطالعات امکان‌سنجی پرداخته‌اند.

مطالعات جزئی دیگری نیز وجود دارد که با مطالعات بیان‌شده همپوشانی بسیار زیادی دارد و لذا از ذکر آنها خودداری می‌کنیم.

در اینجا باید توجه شود که در کشور ما ارزیابی‌های فرهنگی و اجتماعی حسب تأکیدات مقام معظم رهبری چند سالی است در قالب تدوین پیوست فرهنگی برای طرح‌های عمرانی و سرمایه‌گذاری مهم و کلان کشور مورد تأکید قرار می‌گیرد. در این راستا نظام‌نامه پیوست فرهنگی برای طرح‌های مذکور نیز به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی رسیده است؛ با این حال مطالعات جدی در این زمینه هنوز در آغاز راه بوده و تا بلوغ آن راهی طولانی در پیش است.

مطالعات اجتماعی در حال حاضر در طرح‌های توسعه شهری، توسعه صنایع به‌ویژه نفت و گاز و در پروژه‌های سدسازی نمونه‌هایی دارد. برای مثال طالبیان و همکاران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل تأثیر اجتماعی توسعه صنعتی در منطقه عسلویه» با روشی کیفی به بررسی عواقب و تأثیرات اجرای طرح‌های توسعه گازی در منطقه عسلویه می‌پردازند.

1. Taylor
2. Social Assessment: Theory, Process, and Techniques
3. Vanclay
4. Canter

همچنین در این زمینه می‌توان به «طرح ساماندهی توسعه متوازن و هم‌زیستاری اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در منطقه عسلویه» اشاره نمود که به موضوع مذکور می‌پردازد. شهرداری تهران نیز تحلیل‌های تأثیر اجتماعی را برای برخی از طرح‌های توسعه شهری تهیه می‌کند که خلاصه آنها در وبگاه معاونت فرهنگی و اجتماعی^۱ در دسترس قرار دارد.

۳. مبانی نظری پژوهش

علم اقتصاد را دانش تخصیص بهینه منابع و امکانات کمیاب تعریف می‌کنند. مطابق اصل کمیابی در اقتصاد هر منبعی موارد استفاده متعددی دارد که به دلیل عدم امکان برآوردن همزمان همه آنها باید به انتخاب دست زد. چنین انتخابی در بهره‌برداری از طرح‌های سرمایه‌گذاری معمولاً با ارزیابی‌های اقتصادی انجام می‌گیرد.

ارزیابی اقتصادی عبارت است از تحلیل تطبیقی راهکارهای مختلف انجام یک فعالیت، مداخله یا برنامه بر حسب هزینه‌ها و منافع حاصل از آن. (اندرسون، ۲۰۱۰: ۳۶۰) با توجه به اینکه هر طرح، مزایا و معایب مختلفی به همراه دارد، برای تصمیم‌گیری در مورد میزان مطلوبیت، فرآیند وزن‌دهی به مزایا و معایب مذکور نیز صورت می‌گیرد.

در ارزیابی اقتصادی روش‌های مختلفی وجود دارند از جمله روش‌های تحلیل هزینه^۲، تحلیل هزینه - اثربخشی^۳، تحلیل هزینه - مطلوبیت^۴ و در نهایت تحلیل هزینه - فایده^۵. با این حال تحلیل‌های هزینه - فایده به جهت ریشه‌ای که در اقتصاد رفاه دارد، همواره مقبول‌ترین روش ارزیابی اقتصادی محسوب می‌شود. (سبحانیان و همکاران، ۱۳۹۳)

علاوه بر تحلیل‌های هزینه - فایده خصوصی، بروز مشکلات و مسائلی مانند آثار خارجی^۶، دانش اقتصاد بخش عمومی را بر آن داشت تا هزینه - فایده‌های اجتماعی را که آثار هر فعالیت اقتصادی را بر دیگران و اجتماع مدنظر قرار می‌داد، نیز در ارزیابی‌های خود وارد سازد؛ این مبنا سبب شد تا گستره‌ای از مطالعات بر مبنای ارزیابی اثر اجتماعی برای پروژه‌های توسعه‌ای مطرح و پیگیری شود که در پایان این بخش بدان خواهیم پرداخت. روشن است که در گام اول باید اطلاعات دقیقی از حد و حدود طرح مستعد

1. <http://farhangi.tehran.ir>

2. Cost Analysis

3. Cost-effectiveness Analysis

4. Cost-utility Analysis

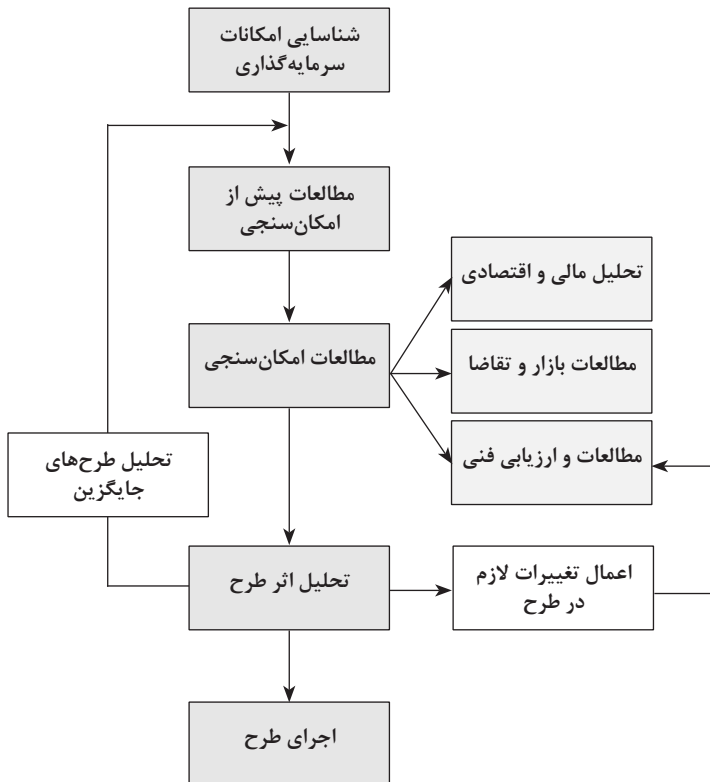
5. Cost-benefit Analysis

6. Externalities

سرمایه‌گذاری ارائه شود. اهداف، نوع طرح، بازار هدف، ظرفیت اسمی پیش‌بینی شده، تکنولوژی پیشنهادی و نرخ بازده داخلی لازم برای طرح از جمله مواردی هستند که باید مورد بررسی قرار گیرند.

۳.۱. ارزیابی مرسوم طرح‌های اقتصادی

روش مرسوم برای ارزیابی طرح‌های اقتصادی دارای مراحل مشترکی است که البته در هر مرحله حسب نوع و موضوع طرح اقتصادی تعدیلاتی ویژه صورت خواهد گرفت. اما این مطالعات از سه سطح کلی تشکیل می‌شود. ۱. شناسایی امکانات سرمایه‌گذاری؛ ۲. مطالعات پیش از امکان‌سنجی و ۳. مطالعات امکان‌سنجی. (زاهدی و معلمی، ۱۳۸۹: ۱۰) مراحل ارزیابی طرح‌های اقتصادی مشترک بین کشورهای مختلف به صورت نمودار ۱ می‌باشد.

نمودار ۱: مراحل ارزیابی طرح‌های اقتصادی مشترک بین کشورهای مختلف

هر یک از مراحل مطالعاتی برای ارزیابی طرح‌های اقتصادی خود از جزئیاتی تشکیل شده است.

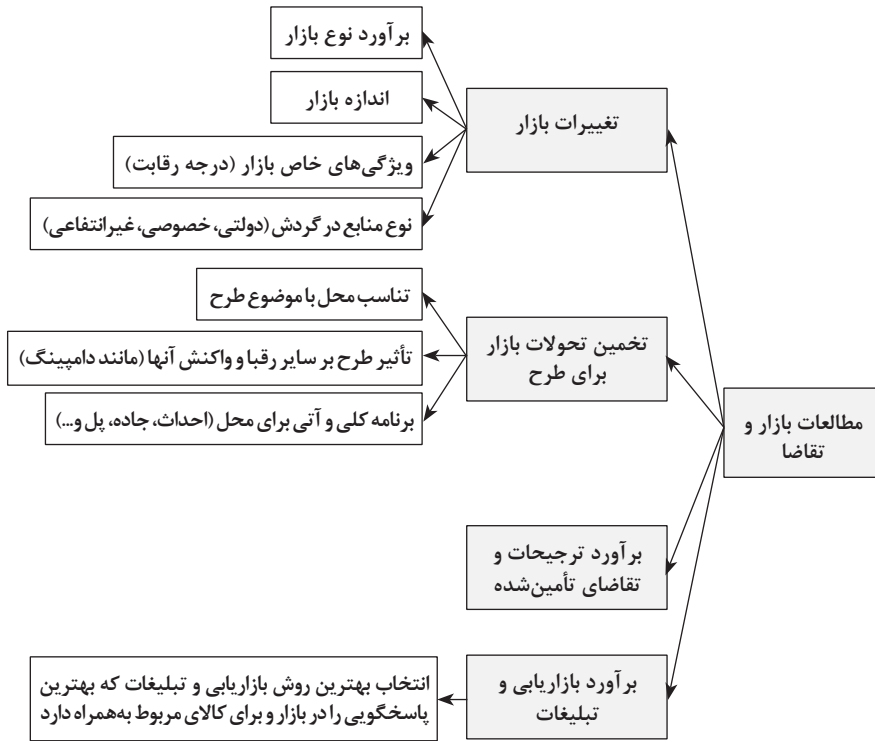
مرحله اول در ارزیابی طرح اقتصادی «شناسایی امکانات سرمایه‌گذاری» است. به این معنا که در هر کشور یا منطقه به‌لحاظ حوزه جغرافیایی، منابع در دسترس، اقلیم ویژه، ترجیحات و فرهنگ اجتماعی و عمومی و... تنها برخی از انواع سرمایه‌گذاری معنادار بوده و غالباً بازده مثبت اقتصادی خواهد داشت. همچنین دولت‌ها در مسیر توسعه مطلوب طرح‌های اولویت‌دار سرمایه‌گذاری را مشخص می‌کنند و برخی از سرمایه‌گذاری‌ها را به‌لحاظ قانونی ممنوع می‌کنند. شناسایی این دو دسته از امکانات به سرمایه‌گذار کمک می‌کند تا جهت‌گیری کلی بهتری را برای سرمایه‌های خود در هر منطقه انتخاب نماید.

مرحله دوم «مطالعات پیش از امکان‌سنجی» است که قبل از ورود به تحلیل‌های جزئی و دقیق باید انجام شود. یعنی قبل از اینکه هزینه‌های زیادی بابت تحلیل‌های دقیق و مطالعات جزئی پرداخت شود، به‌صورت اولیه (با درصد خطایی مشخص) از طریق مطالعه طرح‌های انجام‌شده و مشابه با طرح مربوطه و همچنین با تعدیل شاخص‌ها متناسب با ویژگی‌های طرح می‌توان برآوردی اولیه از بازار و ظرفیت بنگاه، مکان‌یابی کلی، هزینه‌ها و درآمدها و تحلیل اثر داشت. اگر این نتیجه از اهداف سرمایه‌گذاری بسیار دور بود (خارج از فاصله اطمینان با درصد خطای مربوطه) مطالعات دقیق‌تر منتفی خواهد شد. تفاوت اصلی مرحله پیش از امکان‌سنجی و امکان‌سنجی را باید در تفصیل و جزئیات اطلاعات گردآوری‌شده دانست. (زاهدی و معلمی، ۱۳۸۹: ۱۱)

مرحله سوم «مطالعات امکان‌سنجی» است که خود از سه بخش تشکیل می‌شود.

۳.۱.۱. مطالعات بازار و تقاضا

«مطالعات بازار و تقاضا» اولین گام در مطالعات و تحلیل‌های دقیق به‌شمار می‌آید. آگاهی از شرایط بازار یکی از مهم‌ترین موضوعات در اخذ تصمیم سرمایه‌گذاری است. اطلاعات مربوط به بازار به کارشناس ارزیابی طرح کمک می‌کند تا داده‌های اساسی در خصوص ظرفیت بازار، امکان رسوخ در آن، رقبای جدی فعال و تحولات آتی را در اختیار داشته و در یک کلام بتواند امکان توفیق یافتن طرح در این بازار را برآورد کند. (زاهدی و معلمی، ۱۳۸۹: ۲۴) اجزای این مرحله براساس نمودار ۲ انجام خواهد گرفت.

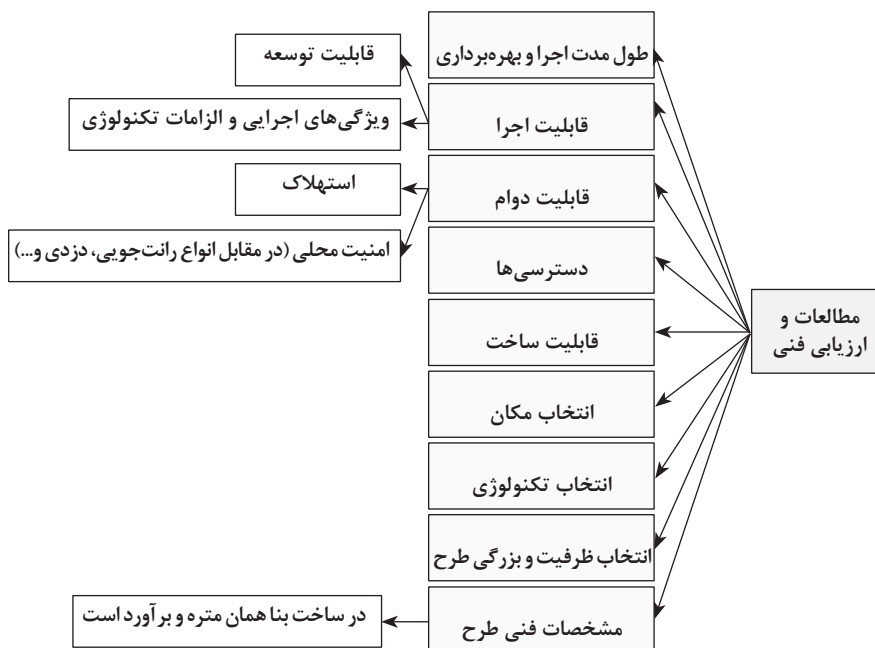

نمودار ۲: اجزاء عملیاتی مطالعات بازار و تقاضا (برگرفته از مطالعه دی، ۲۰۰۱ و زاهدی و معلمی ۱۳۸۹)

۳.۱.۲. مطالعات و ارزیابی فنی

بخش دوم امکان‌سنجی «مطالعات و ارزیابی فنی» است. این مرحله به‌طور کلی قابلیت اجرای طرح و میزان عملیاتی‌بودن طرح از منظر تکنولوژی، منابع، دوام^۱، قابلیت ساخت^۲، میزان حمایتی که می‌توانند از بخش‌های مختلف دریافت کنند، ثبات و پایداری طرح و... را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد. (دی، ۲۰۰۱: ۲۴۰) نتیجه این مطالعات در تنظیم برنامه عملیاتی طرح بیشترین تأثیر را دارد. اجزاء این مطالعات در نمودار ۳ نشان داده شده است.

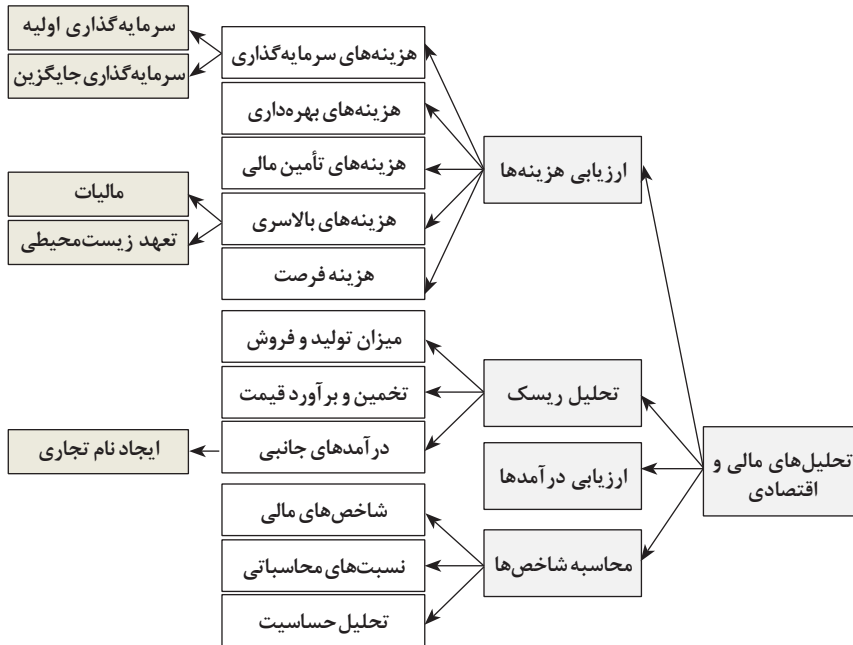
1. Maintainability
2. Constructability

نمودار ۳: اجزاء عملیاتی مطالعات و ارزیابی فنی (برگرفته از مطالعه دی، ۲۰۰۱ و زاهدی و معلمی ۱۳۸۹)

۳.۱.۳. تحلیل‌های مالی و اقتصادی

بخش سوم از مطالعات امکان‌سنجی، «تحلیل‌های مالی و اقتصادی» است که جزء مهم‌ترین اجزاء ارزیابی طرح‌های اقتصادی است. زیرا در آن میزان بازدهی و سوددهی طرح مشخص می‌شود و انگیزه‌های سرمایه‌گذار برای مشارکت در طرح را تأمین می‌کند. هدف مطالعات و تحلیل‌های مالی و اقتصادی این است که نشان دهد طرح اقتصادی بازده مثبتی را برای سرمایه‌گذار و سازمان به‌همراه خواهد داشت. بنابراین، برای این منظور باید تمامی هزینه‌ها و درآمدهای حاصل از طرح (از مرحله برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری تا آخر دوره بهره‌برداری) مورد مطالعه قرار گرفته و با یک تحلیل (مثلاً هزینه - فایده) میزان بازده اقتصادی طرح مشخص شود. اما برای اینکه تصمیم‌گیری راحت‌تر شود باید شاخص‌هایی نیز در این زمینه تدوین و محاسبه شود تا قابلیت مقایسه با سایر طرح‌ها، سود دوره‌ای، فرصت‌های جایگزین و... نیز قابل مشاهده شود. در این بخش تأثیرات اقتصادی اجرای پروژه در سطوح منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد. شایان ذکر است که به‌دلیل وجود ریسک در برآورد هزینه‌ها و مزایای طرح‌های سرمایه‌گذاری، مطالعات ریسک نیز در ارزیابی اقتصادی انجام می‌گیرد. اجزاء این مطالعات در نمودار ۴ نشان داده شده است.

نمودار ۴: اجزاء عملیاتی تحلیل‌های مالی و اقتصادی (برگرفته از مطالعه دی، ۲۰۰۱ و زاهدی و معلمی ۱۳۸۹)

در نهایت تحلیل اثر برای طرح انجام خواهد شد. این بخش به صورت همزمان بازده اقتصادی، اثرات خارجی (بر محیط و اجتماع) و توسعه ملی و منطقه‌ای و تحقق اهداف اسناد بالادستی بررسی می‌شود. اگر تحلیل اثر نشان داد بازده اقتصادی نسبت به سایر اثرات خارجی و منفی بر توسعه ملی و منطقه‌ای توجیه اجرایی ندارد دو راه حل می‌توان در پیش گرفت. اول اینکه در مطالعات فنی تغییراتی را در طرح ایجاد نموده تا اثرات خارجی کم‌رنگ‌تر شود و دوم پروژه‌ای جایگزین انتخاب نمود و مراحل ارزیابی را از ابتدا انجام داد (این مرحله نیز در نمودار ۱ قابل مشاهده است).

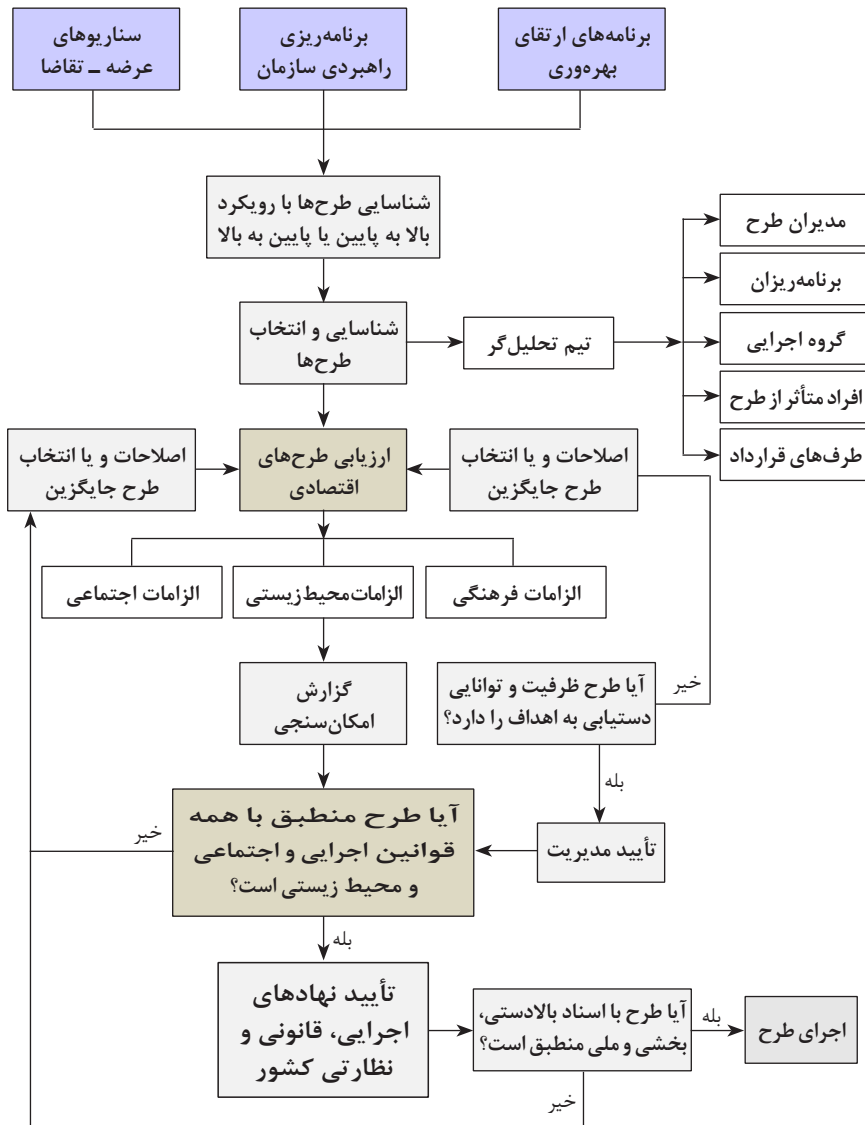
۳.۲. ارزیابی نوین طرح‌های اقتصادی

در ارزیابی نوین طرح‌های اقتصادی آثار اجتماعی - فرهنگی طرح‌ها نیز بر جامعه میزبان مورد بررسی قرار می‌گیرد. نگرش مردم محلی، واکنش احتمالی جامعه میزبان، تبعات اجتماعی و فرهنگی حاصل از اجرای طرح، آثار محیط زیستی و در نهایت مطالعه روش‌های ممکن برای مهار آثار منفی احتمالی مورد تحلیل قرار می‌گیرد. (زاهدی و معلمی، ۱۳۸۹: ۱۹)

۳.۲.۱. اجرای نوین طرح اقتصادی

برای اینکه مطالعات اجتماعی و فرهنگی را نیز در ارزیابی طرح‌ها مشاهده کنیم ابتدا لازم است مدلی مفهومی برای روش اجرای یک پروژه در یک سازمان یا بنگاه سرمایه‌گذاری ساخته شود، تا علاوه بر نمایش جزئی مراحل اجرای طرح، جایگاه نهادهای اجرایی و دولتی نیز در دخیل کردن ارزیابی‌های فرهنگی اجتماعی در طرح‌های اقتصادی روشن شود. در نمودار ۵ مدل مفهومی اجرای طرح اقتصادی نشان داده شده است.

۱۷

نمودار ۵: مدل مفهومی اجرای طرح اقتصادی

در مدل مفهومی ارائه شده نشان داده شده است که ابتدا برای انتخاب طرح اقتصادی باید به اهداف سازمانی برنامه‌های بالادستی سازمان اعم از برنامه‌های راهبردی، ارتقای بهره‌وری و سناریوهای تعادل عرضه و تقاضا توجه شود. با توجه به اهداف سازمانی، جهت‌گیری کلی شرکت برای انتخاب طرح‌های سرمایه‌گذاری روشن می‌شود که می‌توان با استفاده از یکی از رویکردهای بالا به پایین^۱ و یا پایین به بالا^۲ طرح‌ها را شناسایی و در مرحله بعد از بین آنها برترین‌ها را مشخص نمود. گفتنی است که انتخاب طرح اقتصادی توسط یک تیم انجام می‌گیرد که هر یک بسته به منفعتی که از طرح می‌برند، نظری را ارائه نموده و در نهایت طرح یا طرح‌هایی انتخاب می‌شوند. با نظرات این تیم و با فعالیت کارشناسان امکان‌سنجی براساس همان مسیر مرسوم (نمودار ۱) ارزیابی طرح‌های اقتصادی صورت می‌گیرد و توجیه اقتصادی طرح تحلیل می‌شود. اما همین جاست که باید گفت طرح‌هایی که توجیه اقتصادی آنها تأیید شد، لزوماً توجیه اجرایی به معنای کلی ندارند. لذا باید الزامات فرهنگی، اجتماعی و محیط زیستی را نیز در نظر گرفت. در بخش بعد نشان خواهیم داد ممکن است طرح‌هایی به لحاظ اقتصادی توجیه داشته باشد، اما پس از بررسی الزامات اجتماعی و فرهنگی توجیه اجرایی نداشته باشد. در نهایت گزارش نوین امکان‌سنجی باید حاوی همه اطلاعات در مورد ارزیابی اقتصادی و تأثیرات اجتماعی و فرهنگی و محیط زیستی طرح باشد و در صورت ناقص بودن این گزارش مجوز اجرای طرح داده نخواهد شد.

حال سؤال تیم ارزیاب برای انتخاب طرح این است که آیا به‌طور کلی این طرح براساس گزارش امکان‌سنجی^۳ با اهداف سازمانی و برنامه‌های شرکتی تطابق دارد؟ اگر پاسخ آنها «خیر» باشد طرح باید اصلاح شده و یا طرحی جدید انتخاب شود و برای ارزیابی مجدد آن اقدام شود و اگر پاسخ «بله» باشد پس از تأیید مدیریت برای مجوز نهایی به سازمان‌های نظارتی ارسال می‌شود. سؤال آنها این است که آیا این طرح با قوانین اجرایی برای ملاحظات فرهنگی و اجتماعی و محیط زیستی تطابق دارد؟ در صورت عدم تأیید چنین تطابقی باید طرح اصلاح و یا جایگزین شود و در صورت تأیید

1. Top-down
2. Bottom-up

۳. برای اختصار در این نمودار مطالعات پیش از امکان‌سنجی حذف شده است.

پس از تأیید نهادهای اجرایی و نظارتی به نهادهای کلان کشوری عرضه می‌شود^۱. در این مرحله تطابق طرح با اسناد بالادستی بخشی و ملی مورد بررسی قرار می‌گیرد که در صورت تأیید این تطابق به اجرای نهایی در خواهد آمد و در غیر این صورت به اصلاح یا جایگزینی طرح باز خواهد گشت.

نکته مهم این است که نقش نهادهای اجرایی و نظارتی فرهنگی و اجتماعی در ساختار فوق به‌طور ویژه از دو طریق روشن شده است:

۱. تصویب قوانین و مقررات مربوط به رعایت طرح‌ها از الزامات فرهنگی و اجتماعی و محیط زیستی

۲. نظارت بر تطابق طرح‌های تصویب شده توسط سازمان‌ها و شرکت‌های مختلف با این الزامات

۱۹

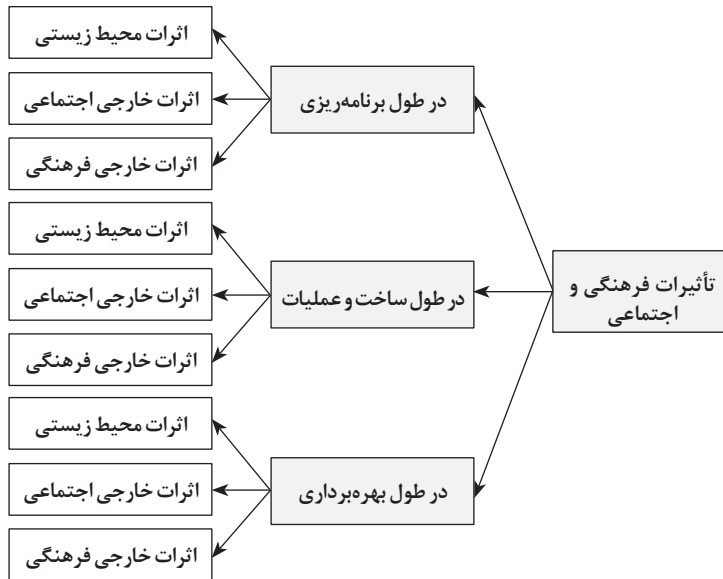
۳.۲.۲. مطالعات فرهنگی - اجتماعی

تعبیر فردگرایانه و عدم ملاحظه دیگران در ارزیابی‌های هزینه - فایده اقتصادی سبب بروز پدیده‌ای شد که به‌نوعی شکست بازار به حساب می‌آید و آثار خارجی^۲ نامیده شد. آثار خارجی مفهومی بود که تلاش می‌کرد تأثیرات خارج از سازوکار قیمت‌های فعالیت‌های اقتصادی را به حساب آورده و با ملاحظه اجتماعی هزینه‌ها و منافع، آنها را به حساب آورد. همچنین مطالعات نشان دادند که در نظر گرفتن کارایی اقتصادی به‌عنوان تنها مبنای اعطای حقوق در دخیل کردن اثرات خارجی کافی نیست و معیارهای اخلاق و عدالت نیز باید لحاظ شود. (پاسبانی، ۱۳۹۳) به‌دنبال این رویکرد، حوزه مطالعاتی «ارزیابی تأثیرات فرهنگی، اجتماعی و محیط زیست» برای ارزیابی و محاسبه این تأثیرات مطرح شد.

تأثیرات فرهنگی و اجتماعی ناشی از طرح‌های اقتصادی در سه مرحله خود را نشان می‌دهد. اجزای این مراحل در نمودار ۶ نشان داده شده است.

۱. این مورد در صورتی اتفاق خواهد افتاد که طرح اقتصادی بسیار بزرگ باشد و تطابق آن با برنامه‌های بخشی و کلان اقتصادی اهمیت داشته باشد.

2. Externalities

نمودار ۶: مراحل تأثیرات فرهنگی - اجتماعی

در هر یک از این مراحل احتمال ایجاد اثرات خارجی بر محیط زیست، اجتماع و فرهنگ وجود دارد.

الف. ارزیابی اثرات بر محیط زیست^۱

از آنجا که تنها یک زمین برای سکنای جامعه بشری وجود دارد، توسعه پایدار جامعه بشری و در نظر گرفتن ملاحظات زیست‌محیطی ضرورتی انکارناپذیر است. این ارزیابی‌ها به‌نحوی اهمیت یافت که در سال ۱۹۶۹ میلادی براساس قانون سیاست ملی محیط زیست (NEPA)^۲ در ایالات متحده، سازمان‌ها و مؤسسات موظف شدند قبل از اجرای هر پروژه، آثار محیط زیستی آن را بررسی کنند و چنانچه دارای آثار محیط زیستی باشد باید گزارشی برای آن تدوین شده و برای بررسی به شورای کیفیت محیط زیست (CEQ)^۳ ارجاع شود. آثاری که برای طرح‌های مختلف اقتصادی بر محیط زیست پیش‌بینی شده بود عبارت‌اند از آلودگی هوا، جنگل‌زدایی و میزان فضای سبز به‌ازای مناطق مسکونی و تجاری و صنعتی، تغییر پوشش گیاهی، آلودگی آب و پساب‌های صنعتی، بیابان‌زدایی،

1. Environmental Impact Assessment (EIA)
 2. National Environmental Policy Act
 3. Council for Environmental Quality

تغییر الگوی آمایش سرزمین، ایجاد امکان آتش‌سوزی، آلودگی‌های صوتی و تأثیر بر زیبایی محیطی. (زاهدی و معلمی، ۱۳۸۹: ۱۵۲)

ب. ارزیابی اثرات بر اجتماعی^۱

مؤسسه بین‌المللی ارزیابی تأثیر^۲، ارزیابی تأثیر اجتماعی را به این صورت تعریف می‌نماید: «ارزیابی تأثیر اجتماعی شامل فرآیندهای تحلیل، پایش و مدیریت پیامدهای خواسته و ناخواسته اجتماعی، چه مثبت و چه منفی، طرح‌های مداخله (خط‌مشی‌ها، طرح‌ها، برنامه‌ها، پروژه‌ها) و هرگونه فرآیند تغییر توسط این مداخله‌ها می‌باشد و هدف اصلی آن ایجاد محیط انسانی پایدارتر و برابر است».

اهمیت این مطالعات تا آنجاست که حتی بانک جهانی برای اعطای تسهیلات مالی به کشورها جهت انجام طرح‌های توسعه‌ای، انجام پژوهش‌های تحلیل و ارزیابی اجتماعی را ضروری معرفی نموده است. یک پژوهش ارزیابی تأثیر اجتماعی سعی دارد به سؤالاتی برای هر طرح و اقدام توسعه‌ای پاسخ دهد. به‌عنوان مثال انواع تأثیرات (اولیه، ثانویه و انباشتی) این طرح برای ذینفعان و مردم درگیر در این طرح کدام‌اند؟ این اقدام چه پیامدهای منفی در بردارد؟ کدامیک از آنها قابل اجتناب‌اند؟ آیا اجتماعی که این پیامدها بر آن تحمیل شده از وقوع آنها در اثر اجرای طرح مطلع بوده‌اند؟ آیا برای مواجهه با این تأثیرات آماده شده‌اند؟ آیا گزینه‌های دیگری نیز وجود داشت که پیامدهای کمتری در برداشته باشد؟ آیا این مردم در تصمیم‌گیری درباره این اقدام سهمی داشتند؟ چگونه می‌توانستند در این تصمیم‌گیری‌ها دخیل شوند؟ (رضایی، ۱۳۹۱)

آثار اجتماعی پیش‌بینی شده عبارت‌اند از تغییرات جمعیتی، تغییرات در اشتغال (نوع و میزان)، تغییر محل زندگی افراد و برهم خوردن ساختار محله‌ای محل زندگی مردم، آلودگی صوتی، تغییر در دسترسی مردم به امکاناتی نظیر مغازه‌ها، پارک‌ها، بازارها، اماکن خدماتی و...، تأثیر بر فراغت و تفریح و در نهایت تأثیر بر بهداشت و ایمنی عمومی و فردی. (وانکلی^۳، ۲۰۰۳)

شهرداری تهران در آئین‌نامه «ارزیابی تأثیر اجتماعی» که به‌منظور سامان بخشیدن به انجام مطالعات تأثیرات اجتماعی در طرح‌های توسعه‌ای شهر تهران تدوین یافته است، موارد زیر را در این‌گونه مطالعات مورد توجه قرار داده و از مجریان مطالبه نموده است:

1. Social Impact Assessment (SIA)
2. <http://www.iaia.org>
3. Vanclay

منظر شهری	ساختار قدرت	میراث فرهنگی و تاریخی
معیشت و اشتغال	شبکه‌های اجتماعی و خویشاوندی	تغییر در قیمت املاک، خدمات و کالاها
هویت محله‌ای و فرهنگی	جمعیت و ترکیب جمعیتی	آسیب‌های اجتماعی
امنیت اجتماعی و انتظامی	زیرساخت‌های اجتماع	نابرابری اقتصادی و اجتماعی
بار ترافیکی	تعارضات اجتماعی	فراغت و تحصیل
	روابط خانوادگی	سلامت و رفاه

مأخذ: آئین‌نامه ارزیابی تأثیر اجتماعی مصوب ۱۳۸۷ شهرداری تهران

ج. ارزیابی اثرات بر فرهنگ^۱

در زمینه آثار فرهنگی به صورت بین‌المللی فعالیتی ویژه صورت نگرفته است، زیرا شاخص‌ها و ملاک‌های فرهنگ در هر کشور و یا منطقه متفاوت است و نمی‌توان نسخه‌ای کلی برای همه کشورها ارائه نمود. اما در سال‌های گذشته در ذیل مطالعات فرهنگی در هر کشور الزاماتی نیز برای طرح‌های اقتصادی طراحی و تدوین شده است که استفاده از آنها به صورت عمومی توجیه منطقی ندارد و طراحی بومی این شاخص‌ها لازم و ضروری است که در بخش‌های آتی بیشتر به آن پرداخته خواهد شد و در شاخص‌هایی که در این پژوهش ارائه می‌شود الزامات فرهنگی نیز لحاظ خواهد شد.

موارد فوق هر چند از لحاظ دامنه و گستره موضوعی برای ارزیابی طرح‌های توسعه شهری مناسب‌اند، ولی کلی بودن آنها راه را برای برداشت‌های شخصی مجریان هموار می‌سازد. با این حال باید توجه نمود که سنخ فعالیت‌های اقتصادی، لزوم بومی‌سازی و توجه به این مطالعات را با شاخص‌هایی متناسب ضروری می‌سازد.

۴. روش‌شناسی ارزیابی فرهنگی - اجتماعی طرح‌های اقتصادی

۴.۱. اهمیت و ضرورت توجه به ارزیابی‌های فرهنگی - اجتماعی

به تجربه دریافته‌ایم که هر زمان در انجام یک طرح اقتصادی، جزءنگری لازم و ابعاد مختلف آن در نظر گرفته نشود، به مرور باید منتظر عواقب و پیامدهایی باشیم که انتظار آنها را نداشته‌ایم. شواهد بسیار از طرح‌های عمرانی که به تخریب محیط زیست یا تغییر

1. Cultural Impact Assessment (CIA)

در اکوسیستم طبیعت و یا بروز پدیده‌هایی مانند مهاجرت و تغییرات ناگوار در ترکیب جمعیتی و... انجامیده است، نمونه‌هایی از رویکرد جزءنگر در برخورد با مسائل است و آنچه امروزه تحت عنوان توسعه پایدار مطرح می‌شود نیز در حقیقت عکس‌العمل نسبت به چنین وقایعی است. به همین جهت سالیانی است که برنامه‌های توسعه اقتصادی معمولاً با پسوند اجتماعی و فرهنگی ارائه شده و مدنظر قرار می‌گیرد.^۱ چرا که اجرای طرح‌های توسعه در ابعاد مختلف اقتصادی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، حقوقی، قضایی، سیاسی، امنیتی و... تأثیرات مهمی در فرهنگ جامعه و شیوه زندگی افراد ایجاد می‌کند و بی‌توجهی به آثار و پیامدهای این‌گونه طرح‌ها، بعضاً نتایج زیانبار و غیرقابل جبرانی به‌دنبال خواهد داشت.

شایان ذکر است که عدم توجه به ابعاد فرهنگی و اجتماعی در فعالیت‌های اقتصادی، در کشور ما در تعارض آشکار با اهداف متعالی نظام جمهوری اسلامی ایران نیز قرار می‌گیرد. چرا که اساساً هدف اصلی انقلاب اسلامی گسترش و حاکمیت ارزش و فرهنگ اسلامی است؛ لذا رصد آثار و پیامدهای فرهنگی طرح‌ها، لوایح، تصمیمات و مصوبات، پروژه‌ها و اقدامات در دستگاه‌ها و قوای سه‌گانه و بخش خصوصی و همچنین غیرانتفاعی و توجه به اثرگذاری مستقیم یا غیرمستقیم موارد ذکر شده در جامعه، مسئله‌ای ضروری و اجتناب‌ناپذیر است و عدم توجه به روند متناسب‌سازی طرح‌ها و تصمیمات و اقدامات باعث توسعه نامتوازن و پیدایش معضلاتی در سطوح مختلف فردی، خانوادگی و اجتماعی می‌شود.^۲

آنچه امروزه به‌عنوان یک راهکار برای حل این مسئله پیشنهاد شده و در حال اجراست، ارزیابی جامع‌تری از طرح‌ها و پروژه‌ها در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی است. این راهکار در حال حاضر در انواع طرح‌های عمرانی از سدسازی گرفته تا پروژه‌های شهری در حال اجرا می‌باشد. برای مثال تأسیس یک مدرسه یا بیمارستان در کنار مزیت‌های اقتصادی و اجتماعی که برای محله به‌همراه دارد، مانند رونق بخشیدن به کسب و کارهای محلی، دسترسی آسان و سریع‌تر به بیمارستان یا مدرسه توسط کودکان و کاهش هزینه‌های تردد افراد محله و... اثراتی دیگر نیز دارد که باید به آنها نیز توجه شود، مانند آثار ترافیکی، آلودگی‌های صوتی، تغییر شکل ساختمان‌های منطقه‌ای و...

۱. برای نمونه در سال ۱۳۹۲ نیز دستورالعملی در جهت لزوم پیوست ارزیابی فرهنگی و اجتماعی در پروژه‌های سرمایه‌گذاری شهرداری تهران تصویب و ابلاغ شده است.

۲. مصوبه «نظام‌نامه پیوست فرهنگی طرح‌های مهم و کلان کشور» که در جلسه ۷۳۲ مورخ ۹۲/۱/۲۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی به تصویب رسیده است.

که بسیار در زندگی مردم منطقه تأثیرگذار است. در کنار این موارد خود مردم با تغییر شکل منطقه‌ای روش زندگی، کسب و کار، نوع پوشش و... را تغییر می‌دهند.

۴.۲. شاخص‌های ارزیابی فرهنگی - اجتماعی طرح‌های اقتصادی

با توجه به مطالب پیش‌گفته برای ارزیابی جامع اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی طرح‌های اقتصادی باید شاخص‌هایی متناسب تعریف کرد و سپس برای هر کدام وزنی متناسب با اهداف طرح در نظر گرفت.

در این پژوهش ضمن جمع‌آوری اغلب شاخص‌هایی که برای ارزیابی‌های تأثیر اجتماعی در دنیا مورد استفاده قرار می‌گیرد و نیز تجربیات داخلی در زمینه تدوین پیوست فرهنگی، شاخص‌های زیر به‌عنوان مهم‌ترین شاخص‌هایی که می‌تواند برای ارزیابی فرهنگی - اجتماعی طرح‌های اقتصادی مورد توجه قرار گیرد، پیشنهاد شد. گفتنی است که ارزیابی هر طرح با انتخاب شاخص‌های متناسب از میان فهرست مذکور امکان‌پذیر است. همچنین باید توجه نمود که شاخص‌های پیشنهادی در بسیاری موارد می‌تواند کمی‌سازی شود یا به‌صورت کیفی استخراج گردد در این زمینه می‌توان از تجربیات کشورهای دیگر در زمینه کمی‌سازی شاخص‌های کیفی استفاده نمود. (رک: عسکری و درخشان: ۱۳۹۰)

در مجموع شاخص‌های پیشنهادی پژوهش حاضر برای ارزیابی اجتماعی و فرهنگی طرح‌های اقتصادی شامل بررسی موارد زیر می‌شوند. هر چند در هم‌تنیدگی مفاهیم اجتماعی و فرهنگی جدا کردن آنها را کمی سخت می‌کند، اما در یک دسته‌بندی کلی ارائه می‌شود:

۲۴

شاخص‌های فرهنگی

۱. تقویت یا تضعیف ایمان به خدا، توکل به او و استمداد از او در کارها
۲. تکریم انسان‌ها یا بی‌توجهی به کرامت انسانی
۳. تقویت یا تضعیف گرایش به انجام مناسک دینی و احکام شرعی (مانند نماز، روزه، واجبات مالی، حجاب، نماز جمعه و جماعت و...)
۴. تقویت احساس هویت و عزت ملی و دینی (همراه با احترام به تمایزات فرهنگی، زبانی، قومی و مذهبی) یا ترویج منازعات قومی و دینی
۵. تقویت گرایش مردم به فرهنگ ایرانی - اسلامی یا ترویج فرهنگ غربی (مد و نحوه پوشش، روابط خانوادگی و دوستی)

۶. توجه یا بی‌توجهی به میراث فرهنگی و تاریخی
۷. تعظیم شعائر و نمادهای دینی و ملی (مانند اماکن (مسجد، حسینیه و هیئت)،
زمان‌ها (محرم و صفر، ایام ولادت و وفات معصومین^{علیهم‌السلام})، نام‌گذاری‌ها، پرچم،
سرود و...)

۸. احترام به سنت‌های حسنه دینی و ملی و یا ترویج رسوم خرافی و باطل

۹. ترویج روحیه صبر، شکر و رضا یا تضعیف آن

۱۰. بهبود معیشت و درآمد حلال جامعه هدف یا عدم آن

۱۱. ارتقاء عفاف و حیا در رفتار اجتماعی در کنار بهبود حضور و مشارکت زنان مطابق
با شأن آنان در اجتماع

۱۲. تقویت فرهنگ تولید، کار و تلاش همراه با روحیه کارآفرینی (خلاقیت و

ریسک‌پذیری) یا تضعیف آن و ترویج فضای تنبلی و دلالی

۱۳. ترویج فرهنگ قناعت و ساده‌زیستی یا رفاه‌زدگی و مصرف‌گرایی

شاخص‌های اجتماعی

۱۴. کمک به وحدت و یکپارچگی اجتماع پیرامون یا تضعیف آن با ایجاد اختلاف
و درگیری

۱۵. تقویت بنیان خانواده با تعریف مشارکت صحیح اعضای آن در فعالیت‌های بیرونی
یا تضعیف آن (به‌ویژه مشارکت اجتماعی مثبت و منفی زنان و اثرات فرهنگی آن)

۱۶. ترویج یا تضعیف روحیه مواسات با دیگران و شرکت در فعالیت‌های خیریه و
کمک به نیازمندان (انفاق و وقف)

۱۷. ترویج یا تضعیف روحیه مشارکت، همیاری و تعاون با دیگران در امور اقتصادی،
سیاسی، اجتماعی و...

۱۸. قانون‌مداری، آشنایی با مسئولیت‌ها و حقوق اجتماعی، مسئولیت‌پذیری و احترام
به حقوق یا بی‌توجهی به آن (از جمله بیت‌المال و حق الناس)

۱۹. تکیه بر نیروها، دانش و استعدادهای خودی یا خودباختگی در مقابل دیگران و
به‌ویژه غرب

۲۰. اعتماد به دیگران، نظام سیاسی، رهبران کشور و... یا بی‌اعتمادی به آنها

۲۱. ترویج عاقبت‌بینی و آینده‌نگری همراه با ترجیح منافع بلندمدت بر منافع
کوتاه‌مدت یا کوتاه‌بینی

۲۲. افزایش دهنده آسیب‌های اجتماعی (مانند فحشا و بزهکاری، کلاهبرداری، روابط

نامشروع، سرقت، اعتیاد، پوشش نامناسب و تقلیدی و...) یا کاهش دهنده آنها

۲۳. ارتقاء سلامت جسمی و روحی (کاهش امراض واگیردار و بیماری‌های روانی و...)

یا تضعیف آن

۲۴. ایجاد فضای تفریح و فراغت سالم از طریق ورزش و...

۲۵. ایجاد فضای نشاط علمی و آگاهی یا رخوت

۲۶. ایجاد اشتغال سازنده و مولد و یا اشتغال کاذب و غیرمولد

۲۷. تسهیل کننده دسترسی برابر به منابع، امکانات و فرصت‌ها یا دامن زنده به

تبعیض‌ها (مانند دسترسی برابر به اطلاعات، فرصت‌های آموزشی و بهداشتی،

موقعیت‌های اقتصادی و اجتماعی و...)

۲۸. استفاده بهینه از امکانات و منابع، بهره‌وری (کار خوب را خوب انجام دادن) یا

اسراف و تبذیر

۲۹. حفظ محیط زیست و منابع خدادادی در فعالیت‌ها یا بی‌توجهی و تخریب آن

۳۰. ایجاد آسیب‌های جمعیتی مانند مهاجرت، برهم خوردن ترکیب جنسیتی و...

یا عدم آن

شاخص‌های سیاسی و امنیتی

۳۱. تقویت امنیت (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، روانی، فکری و فرهنگی) یا تضعیف آن

برای ایجاد یک رویه کلی در مورد انتخاب از میان لیست شاخص‌ها می‌توان پروژه‌ها

را در ۴ سطح کلی طبقه‌بندی نمود.

- پروژه‌های جامع

- پروژه‌های متوسط

- پروژه‌های محدود

- پروژه‌های کوچک

این طبقه‌بندی را یا از طریق مقدار سرمایه‌گذاری در بازه‌های مشخص می‌توان انجام

داد و یا از طریق زمان اجرای پروژه که در بازه‌هایی زمانی برای هر سطح در نظر گرفته

می‌شود؛ البته می‌توان تلفیقی از هر دو را نیز در نظر گرفت. در هر حال نکته در این

است که در هر سطح از پروژه لازم است مجموعه‌ای از این شاخص‌ها مدنظر قرار گیرند؛

به‌عنوان مثال در پروژه‌های کوچک مانند ساخت یک مجموعه مسکونی لازم نیست هویت منطقه‌ای، منظر شهری معیشت و اشتغال و امثال آن بررسی گردد. بدیهی است که در انجام پروژه‌های کوچک مانند ساخت یک خانه در یکی از کوچه‌های شهر، هویت منطقه‌ای تغییر نخواهد کرد و یا تأثیری بر نرخ اشتغال یا نرخ بیکاری ملی نخواهد گذاشت. تنها متغیرهایی مانند بافت شهر (حداکثر ارتفاع ساختمان‌های شهر)، هزینه‌ها و درآمدهای خود پروژه و... اهمیت داشته و مورد بررسی قرار خواهد گرفت. اما هر چه سطح پروژه بالاتر رود، لازم است متغیرهای بیشتری مورد بررسی، ارزیابی و تحلیل قرار گیرد. بنابراین برای طرح‌ها جدولی مطابق جدول زیر طراحی می‌شود تا میزان مطالعه و روش آن را تعیین نماید.

۲۷

جدول ۱: سطح‌بندی پروژه‌ها و تعیین گستره شاخص‌های لازم برای مطالعه

سطح پروژه	گستره پیامدهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پروژه‌ها								پروژه‌های اقتصادی
	الف	ب	ج	د	و	ه	ز	
جامع	*	*	*	*	*	*	*	*	پروژه شماره ۱
کوچک		*	*	*			*		پروژه شماره ۲
متوسط	*	*	*	*			*	*	پروژه شماره ۳
کوچک		*	*	*			*		پروژه شماره ۴
محدود		*	*	*			*	*	پروژه شماره ۵
....									پروژه شماره ...

چنین جدولی متغیرهای مربوط برای بررسی و مطالعه را در هر پروژه و در هر سطح مشخص نموده و براساس مراحل توضیح داده شده، اجرای آن آغاز می‌گردد. همان‌طور که در جدول مشاهده می‌کنید، سطوح پروژه‌ها تعیین شده است و براساس سطح هر پروژه متغیرهایی که باید در ارزیابی طرح‌ها مورد توجه قرار گیرد با ستاره علامت‌گذاری شده‌اند. در پروژه جامع به‌دلیل سطح بالای اثرگذاری در جامعه باید همه متغیرها مورد بررسی قرار گیرد، اما همان‌طور که بیان شد، در پروژه‌های کوچک برخی متغیرها نیاز به تحلیل و بررسی ندارد و لذا تنها برخی از متغیرها با ستاره مشخص شده است.

۴.۳. فرآیند ارزیابی فرهنگی - اجتماعی پروژه‌ها

انتخاب از میان شاخص‌ها و تعیین وزن و اهمیت آنها باید توسط نخبگان و کارشناسان موضوع صورت گیرد؛ لذا پیش از آغاز فرآیند ارزیابی در مورد دو موضوع اهمیت هر شاخص به‌طور کلی و نیز وجود تأثیر پروژه مذکور در بهبود یا تخریب احتمالی شاخص مربوط، نظرخواهی انجام می‌شود.

بدین ترتیب سیستم جمع‌آوری اطلاعات لازم برای اندازه‌گیری شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی پروژه شکل می‌گیرد. این سیستم، یک سیستم فازی بوده که اطلاعات ورودی آن بر حسب واژگان کیفی پنج‌مرحله‌ای بسیار کم، کم، متوسط، زیاد، بسیار زیاد تعریف می‌شود. به‌عبارت دیگر برای جمع‌آوری اطلاعات مربوط به شاخص‌های غیراقتصادی جدولی به شکل جدول زیر در معرض نظرسنجی کاربران، خبرگان و مسئولین امر قرار می‌گیرد:

جدول ۲: تعیین اهمیت شاخص‌های غیراقتصادی و تأثیر اجرای پروژه بر آنها

شاخص	اهمیت شاخص به‌طور کلی برای ارزیابی طرح					تأثیر پروژه در بهبود (تخریب) شاخص مربوطه					تأثیر کل (اهمیت شاخص، ضرب در تأثیر پروژه در شاخص مربوطه)
	بسیار زیاد (۵)	زیاد (۴)	متوسط (۳)	کم (۲)	بسیار کم (۱)	بسیار زیاد (۵)	زیاد (۴)	متوسط (۳)	کم (۲)	بسیار کم (۱)	
شاخص ۱											
شاخص ۲											
.....											
مجموع	مجموع اهمیت شاخص‌های مهم در طرح					مجموع تأثیر پروژه در بهبود (تخریب) شاخص‌ها					مجموع تأثیرات

مأخذ: یافته‌های پژوهش

پس از اظهار نظر کاربران یا خبرگان مختلف درباره شاخص‌های مختلف فرهنگی و اجتماعی، برای انجام پردازش روی اطلاعات جمع‌آوری شده از مدل فازی استفاده می‌شود. باید توجه گردد که قسمت اول، اهمیت شاخص به‌طور کلی را بحث می‌کند،

که از نظر نخبگان دسترسی و تحقق هر یک از شاخص‌ها چقدر اهمیت دارد و بخش دوم به تأثیر پروژه‌های خاص بر آن شاخص می‌پردازد. به‌عنوان مثال ممکن است امنیت منطقه‌ای بسیار مهم تلقی شود، اما تأثیر ساخت بنایی مسکونی و کوچک در آن بسیار پایین باشد، ضرب این دو عدد، رقمی قابل مقایسه برای پروژه‌ها در مقابل شاخص‌های مورد ارزیابی ارائه می‌دهد.

اکنون لازم است شاخص‌ها با یکدیگر تلفیق شوند. برای اینکه کنار هم قرار گرفتن شاخص‌های اقتصادی با شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی در ارزیابی طرح درک شود، لازم است ابتدا روشی مفهومی و اجرایی برای دخیل کردن این شاخص‌ها بیان گردد تا با درک بهتر از ارزیابی جدید و تفاوت آن با ارزیابی‌های قبلی گام‌های اجرایی چنین فعالیتی را بتوان طراحی نمود.

ابتدا باید به‌صورت مفهومی نکته‌ای را اشاره کنیم. اگر اجرای یک پروژه سرمایه‌گذاری دارای اثرات جانبی اجتماعی و فرهنگی بسیار خوب و مثبت در اجتماع باشد، مانند تأسیس حوزه یا دانشگاه و یا تأسیس کانون فرهنگی و... ارزیابی قاعدتاً به این صورت است که در مقایسه با پروژه‌های دیگر که از لحاظ اقتصادی بازده مشابه دارد، اما دارای این اثرات مثبت اجتماعی و فرهنگی نیست، اولویت دارد. به‌بیان دیگر و از نگاهی دیگر اگر دو پروژه دارای بازده اقتصادی یکسان باشند، آن پروژه‌ای اولویت دارد که اثرات مثبت فرهنگی و اجتماعی بیشتر یا اثرات منفی فرهنگی و اجتماعی کمتر داشته باشد. در ادامه به تلفیق شاخص‌های اقتصادی و غیراقتصادی (فرهنگی و اجتماعی) خواهیم پرداخت.

همان‌طور که اشاره شد، یکی از خصوصیات بسیار مهم نظام ارزیابی جامع، اعمال سازوکار ارتباط و تأثیرات متقابل بین خرده‌نظام‌های ارزیابی اقتصادی و غیراقتصادی در متن نظام ارزیابی تلفیقی است. با هدف تعیین نوع و اندازه این تأثیرات متقابل مدل‌های اقتصادی و غیراقتصادی در مدل تلفیقی ارزیابی، پرسشنامه‌ای هدفمند که حالات مختلف یک پروژه فرضی را از نظر خصوصیات مالی و اقتصادی و همزمان از نظر وضعیت شاخص‌های غیراقتصادی مورد پرسش قرار می‌دهد، طراحی شده و در اختیار صاحب‌نظران و نخبگان نزدیک به طرح برای اظهارنظر در مورد توجیه‌پذیری حالات مختلف قرار می‌گیرد. نتایج منعکس‌شده در این پرسشنامه که بازتابی از الگوی تصمیم‌گیری در مورد طرح است، استخراج و تلخیص شده و در طراحی مدل تلفیقی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در جدول ۳، این ارزیابی تلفیقی، تصویر شده است. برای مثال اگر به‌طور میانگین

ضرب دو مؤلفه مربوط به تأثیر اجرای پروژه بر شاخص مربوط و اهمیت شاخص مربوط، برای همه شاخص‌های مرتبط با یک پروژه بین ۴ تا ۵ باشد، این پروژه تأثیر بسیار زیادی در ارتقای شاخص‌های غیراقتصادی مربوط دارد. به همین ترتیب با کاهش این میانگین، تأثیر پروژه بر شاخص‌های غیراقتصادی کمتر می‌شود، به طوری که در سطح ۹ تأثیر آن بر شاخص‌های غیراقتصادی قابل چشم‌پوشی خواهد بود.^۱ این سطوح در کنار سطوح ارزیابی اقتصادی در جدول زیر در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند.

جدول ۳: تلفیق شاخص‌های اقتصادی و غیراقتصادی در ارزیابی پروژه‌ها

سطح شاخص‌های غیراقتصادی										بازه شاخص اقتصادی نهایی (بازده اقتصادی)
سطح ۱۰	سطح ۹	سطح ۸	سطح ۷	سطح ۶	سطح ۵	سطح ۴	سطح ۳	سطح ۲	سطح ۱	
به هیچ وجه توجیه اجرایی ندارد.										بالای ۵۰ درصد
										بین ۴۵ تا ۵۰ درصد
										بین ۴۰ تا ۴۵ درصد
										بین ۳۵ تا ۴۰ درصد
										بین ۳۰ تا ۳۵ درصد
										بین ۲۵ تا ۳۰ درصد
										بین ۲۰ تا ۲۵ درصد
										بین ۱۵ تا ۲۰ درصد
										بین ۱۰ تا ۱۵ درصد
به هیچ وجه توجیه اجرایی ندارد.										زیر ۱۰ درصد

مأخذ: یافته‌های پژوهش

در جدول فوق مشاهده می‌کنید که پروژه‌های بالای ۵۰ درصد بازده اقتصادی، اگر حتی تأثیری در ارتقای شاخص‌های غیراقتصادی (فرهنگی و اجتماعی) نداشته باشند،

۱. توجه داشته باشید که در سطح‌بندی باید تأثیر مثبت یا منفی بر شاخص‌های غیراقتصادی را مورد توجه قرار دهیم. اگر تأثیر مثبت انجام پروژه بر شاخص‌های غیراقتصادی را در نظر بگیریم در جدول ۳ سطح یک تأثیر بسیار زیاد در ارتقای شاخص‌های غیراقتصادی و سطح ۹ تأثیر بسیار کم را نشان می‌دهد و اگر اثرات منفی بر شاخص‌های غیراقتصادی (اجتماعی و فرهنگی) را در نظر بگیریم سطح ۱ کمترین تأثیر در تخریب شاخص‌های غیراقتصادی و سطح ۹ بیشترین تأثیر را در تخریب شاخص‌های غیراقتصادی خواهد داشت.

توجیه اقتصادی دارند و اگر پروژه در سطوح ۱ تا ۹ شاخص غیراقتصادی باشد توجیه‌پذیر است. همین‌طور اگر پروژه بین ۴۵ تا ۵۰ درصد بازده اقتصادی داشته باشد، تا سطح ۸ شاخص غیراقتصادی توجیه اجرایی دارد و در نهایت پروژه‌هایی که زیر ۱۰ درصد بازده داشته باشد، هر چقدر هم در ارتقای شاخص‌های فرهنگی و اجتماعی تأثیر داشته باشد، توجیه اجرایی ندارد^۱. به همین صورت اگر طرح اقتصادی مورد نظر، جزء سطح ۱۰ شاخص غیراقتصادی باشد، یعنی طرحی که از لحاظ فرهنگی سطح بسیار پایینی دارد و یا تأثیرات منفی بر فرهنگ دارد، اصلاً توجیه اجرایی ندارد. انجام فعالیت‌های مخالف شرع اسلامی و تولید یا فروش کالاهای حرام جزء این‌دست از طرح‌ها هستند که با هر بازده اقتصادی توجیه اجرایی ندارند. پس به‌طور کلی بالای قطر هاشورزده شده و خود این قطر^۲ توجیه اجرایی دارد و زیر آن توجیه ندارد. در واقع خانه‌های هاشورزده حداقل بازده اقتصادی با توجه به سطح شاخص غیراقتصادی را نشان می‌دهد.^۳ این جدول در دو بعد طراحی شده که می‌توان با جدا کردن شاخص‌های فرهنگی و اجتماعی آن را سه بعدی کرد. همچنین اثرات منفی بر شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی یعنی تخریب اجتماعی و فرهنگی در بسیاری از پروژه‌ها با یک عملیات ریاضی ساده قابل حل است و در چنین جداولی گنجانده می‌شود.

۳۱

۴.۴. گام‌های اجرایی برای انجام ارزیابی فرهنگی - اجتماعی در طرح‌های اقتصادی
گام‌های اجرایی برای انجام ارزیابی فرهنگی - اجتماعی در طرح‌های بهره‌برداری اقتصادی به‌صورت زیر می‌باشد که از ابتدا تا انتخاب عملیاتی و اجرایی شدن را در بر دارد.

الف) شناخت وضع موجود

۱. بررسی طرح‌های مستعد سرمایه‌گذاری اقتصادی
۲. بررسی طرح‌های مطالعات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی گوناگون

۱. این جدول یک مثال است، تعداد سطوح و اعداد این جدول می‌تواند برای هر منطقه، صنعت و یا طرح تغییر کند.

۲. می‌توان خانه‌های هاشورزده را طرح‌هایی در نظر گرفت که به‌لحاظ کلی و اجتماعی (تلفیق در نظر گرفتن شاخص‌های اقتصادی و غیراقتصادی) اجرا و عدم اجرای آنها علی‌السویه است. یعنی در صورتی که هیچ جایگزینی برای آن وجود ندارد، اجرای آن به‌لحاظ اجتماعی ضرری ندارد، اما منفعت (کلی) چندانی ندارد.

۳. به‌سادگی می‌توان جدولی نیز برای نشان دادن حداقل شاخص غیراقتصادی با توجه به سطح شاخص اقتصادی طراحی نمود.

ب) طراحی مفهومی مدل ارزیابی

۱. تدوین شاخص‌های اقتصادی ارزیابی
۲. تدوین شاخص اجتماعی و فرهنگی ارزیابی
۳. تعیین روش وزن‌دهی به شاخص‌ها
۴. طراحی مدل تلفیقی اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی

پ) پیاده‌سازی و استقرار نظام اولیه ارزیابی

۱. ارزیابی تدوین ساختار جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز
۲. جمع‌آوری اطلاعات لازم
۳. اصلاح مدل مفهومی طراحی شده با توجه به ساختار اطلاعاتی موجود

ت) طراحی سامانه نرم‌افزاری

۱. طراحی نرم‌افزار
۲. ورود اطلاعات آزمایشی و انجام اصلاحات لازم
۳. ارزیابی آزمایشی پروژه‌های نمونه

۳۲

هر یک از زیربخش‌های هر کدام از این گام‌های اجرایی تفسیری گسترده دارد که مجال آن نیست و تنها به ذکر چند نکته می‌پردازیم. اول اینکه هر یک از مراحل فوق باید به‌طور مفصل مطالعه شود و به‌عنوان مثال شاخص‌های فرهنگی و اجتماعی به‌صورت مجزا شناخته شود و برای آنها روش دقیق محاسبه تدوین شود، تا ارزیابی از طریق آن شاخص‌های کمی امکان‌پذیر شود. ثانیاً تهیه و جمع‌آوری اطلاعات اجتماعی و فرهنگی نیازمند مؤسسات و نهادهایی ویژه برای چنین مطالعاتی است، کما اینکه در برخی از کشورهای توسعه‌یافته مطالعات در زمینه شاخص‌های دینی، فرهنگی، اعتقادی و... تأسیس شده تا بتواند در تولید داده کمک کند. اما در کشور ما چنین نهادهایی برای تولید داده‌های فرهنگی - اجتماعی وجود ندارد. لذا بدون داده ارزیابی نیز امکان‌پذیر نخواهد بود. ثالثاً فعالیت‌های اقتصادی باید از لحاظ وسعت به دسته‌های مختلف تقسیم شوند و برای هر دسته شاخص‌هایی که به‌نظر مرتبط می‌رسند مورد مطالعه قرار گیرد.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به نوع اهداف و چشم‌انداز نظام اسلامی لازم است توجه به ابعاد اجتماعی و فرهنگی در کنار ابعاد و جنبه‌های اقتصادی در سرمایه‌گذاری‌ها و ارزیابی پروژه‌های اقتصادی مدنظر

قرار گیرد. برای این منظور لازم است طرح‌های توسعه‌ای با توجه به شاخص‌هایی به صورت مفهومی برای عوامل فرهنگی و اجتماعی مؤثر مورد ارزیابی قرار گیرند.

در این مقاله تلاش شده است تا با ارائه یک مدل مفهومی از مراحل اجرایی شدن طرح اقتصادی، روش‌شناسی انجام چنین ارزیابی‌هایی جهت استفاده کاربردی شرکت‌ها و سازمان‌های متولی طرح‌های اقتصادی ارائه شود. برای این منظور ابتدا در مدل مفهومی، مرحله ورود الزامات فرهنگی و اجتماعی در ارزیابی طرح‌ها و همچنین تأثیر نهادهای اجرایی و نظارتی بر تعیین الزامات، قانون‌گذاری و نظارت بر اجرای آن، مشخص شد. سپس با طراحی و پیشنهاد شاخص‌هایی فرهنگی - اجتماعی بومی، زمینه‌ای برای محاسبه و وزن‌دهی میزان برآورد سازی فرهنگی - اجتماعی برای هر طرح فراهم گشت و با ارائه روشی آماری برای تلفیق نتایج گزارش امکان‌سنجی در زمینه‌های توجیه اقتصادی و میزان برآورد الزامات فرهنگی و اجتماعی (جدول ۲) نشان داده شد که پروژه‌های سرمایه‌گذاری که از لحاظ اقتصادی توجیه اجرایی دارد، با ترکیب ارزیابی فرهنگی - اجتماعی ممکن است دیگر توجیه اجرایی نداشته باشد، زیرا تأثیر مثبت بسیار کم و یا حتی تأثیرات منفی بارزی در ابعاد فرهنگی در بردارند و در مقابل طرح‌هایی را که تأثیرات مثبت فرهنگی بالایی دارند، می‌توان حتی در صورتی که از لحاظ اقتصادی اولویت چندانی (توجیه و بازدهی اقتصادی بالایی) نداشته باشند، برگزید و اجرا نمود. البته این مورد دوم برای شرکت‌های خصوصی با حمایت دولت و نهادهای فرهنگی و اجتماعی ملی امکان‌پذیر خواهد شد.

در نهایت گام‌های اجرایی برای انجام ارزیابی فرهنگی - اجتماعی و تلفیق آن با ارزیابی‌های اقتصادی ارائه شد.

منابع

۱. ابطحی، سیدحسین؛ کاوه تیمورنژاد و احمدرضا سنجرى. (۱۳۹۱). سنجش و رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی عملکرد امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران. فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات مدیریت. شماره ۶۷.
۲. بارج، رایل‌جی. (۱۳۹۰). مفاهیم، فرایندها و روش‌های ارزیابی تأثیر اجتماعی. کاوه اکبری؛ افسانه قره‌داغی و سمانه مرتضوی گازار. تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ با همکاری اداره کل مطالعات اجتماع و فرهنگی شهرداری تهران.
۳. بشیر، حسن و محمدرضا هراتی‌نیک. (۱۳۹۰). الگوی مفهومی ارزیابی فرهنگی - اخلاقی راه‌حل‌های فناوری اطلاعات. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری. سال ششم. شماره ۱.
۴. پاسبانی صومعه، ابوالفضل. (۱۳۹۳). آثار جانبی و اساس قاعده مسئولیت. فصلنامه سیاست‌های اقتصادی دانشگاه مفید. شماره ۲.
۵. تیلور، س. نیکولاس؛ س. هابسون برایان و کالین. ج. گودریچ. (۱۳۹۲). ارزیابی اجتماعی: نظریه، فرایند و فنون. افشین خاکباز. تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ.
۶. رضایی بحرآباد، حسین. (۱۳۹۱). تحلیل جامعه‌شناختی موانع اجرای طرح آزادسازی قلعه وکیل‌آباد و ارائه راهکار مناسب. مشهد: شرکت آرمان اندیشان پاز.
۷. زاهدی، محمد و مژگان معلمی. (۱۳۸۹). ارزیابی طرح‌های اقتصادی. انتشارات پیام‌نور.
۸. سبحانیان، سیدمحمدهادی؛ جعفر عبادی؛ محسن مهرآرا و علی اخوان بهبهانی. (۱۳۹۳). آزمایش انتخاب گسسته رویکردی کارا در ارزش‌گذاری اقتصادی منابع پروژه‌ها و سیاست‌های سلامت. فصلنامه مجلس و راهبرد. سال بیست و یکم. شماره ۸۰.
۹. شورای عالی انقلاب فرهنگی. (۱۳۹۲). نظام‌نامه پیوست فرهنگی طرح‌های مهم و کلان کشور. جلسه شماره ۷۳۲.
۱۰. شهرداری تهران. (۱۳۹۱). آئین‌نامه ارزیابی تأثیر اجتماعی. معاونت اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۱۱. شیرانی، حسین. (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر ارزشیابی طرح‌ها: طرح‌های اقتصادی - اجتماعی - زیست‌محیطی - شهری و منطقه‌ای با تأکید بر جنبه‌های کاربردی. تهران: انتشارات نغمه زندگی.
۱۲. طالبیان، سیدامیر؛ محمد فاضلی و عقیل دغاقله. (۱۳۸۷). تحلیل تأثیر اجتماعی توسعه صنعتی در منطقه عسلویه. نامه علوم اجتماعی. شماره بهار.
۱۳. کلانتری، عزیز. (۱۳۹۰). ارزیابی تأثیر اجتماعی طرح سد و نیروگاه سیمره، واقع در جنوب استان ایلام. فصلنامه علمی - ترویجی فرهنگ ایلام. شماره ۳۰ و ۳۱.

Health Econ. 19 (3): 350-64

15. Canter, L. W. (1977). *Environmental Impact Assessment* (p. 27). New York: McGraw-Hill.

16. Dey, P. K. (2001). Integrated Approach to Project Feasibility Analysis: a Case Study. *Impact Assessment and Project Appraisal*. 19 (3). 235-245.

17. Vanclay, F. (2003). International Principles for Social Impact Assessment. *Impact Assessment and Project Appraisal*. 21 (1). 5-12.

